

УДК 94(477.62)“194-195”:314.156

Юрій Ніколаєць

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття містить аналіз демографічних процесів на території Донбасу у роки Другої світової війни. Визначаються причини і характер соціальних конфліктів в умовах воєнного часу.

Ключові слова: демографія, депортації, урбанізація, конфлікт, Донбас.

Друга світова війна стала причиною масових переміщень населення на території України. Бойові дії спричинили великі людські втрати, здійснення мобілізації, евакуації, переміщення населення з міст до сільської місцевості. Певною мірою ці проблеми висвітлювалися у роботах М. Алфьорова [32], А. Михненко [39; 40; 41], М. Баглікової [33], Л. Суюсанова [41], В. Бондаренко [34]. У даному дослідженні проаналізовано основні причини переміщень населення із окресленням мотивації щодо зміни місця проживання представниками певних соціальних груп.

У 1939 р. чисельність населення Донбасу становила близько 4,9 млн осіб. Кількість населення Ворошиловградської області досягла 1,84 млн, а Сталінської – 3,1 млн осіб. Міське населення регіону у порівнянні з 1926 р. зросло в 4 рази й склало 74 % від усіх жителів Донбасу. При цьому 61,9 % склали мешканці віком від 15 до 59 років, тобто працеспроможне населення. Разом з цим у 7 разів зросла кількість міст, а щільність населення досягла 78 осіб на 1 км², що було найвищим показником в Україні [32, с. 10]. Найбільше у регіоні проживало українців і росіян, дещо менше були представлені греки, євреї, татари. Протягом 1939–1940 рр. кількість українського населення в Донбасі продовжувала збільшуватися за рахунок трудових міграцій. У 1939 р. було здійснено організований набір серед селян і безробітних Західної України для вугільної промисловості Донбасу. З цією метою з шахт, де планувалося розмістити новоприбулих, переводилися на інші місця роботи найбільш “злісні карні елементи”, які могли б дискредитувати радянську владу. Крім того, органам НКВС було поставлено завдання вербовки своїх агентів серед працівників, які прибували із західноукраїнських областей [28, с. 66–67].

24 жовтня 1939 р. на станцію Сталіно прибув перший ешелон з безробітними із Західної України. Із загальної кількості прибулих 682 особи поступили у розпорядження комбінату “Сталінвугілля” і були розміщені у Сталінському і Макіївському районах. Але ці працівники несвоєчасно були розподілені по комбінатах “Сталінвугілля” і “Ворошиловградвугілля”, а також по трестах і шахтах комбінату “Сталінвугілля”. Це призвело до того, що частина робітників, які мали переїхати до Ворошиловграду, залишилися у Сталіно. Тому комбінат “Сталінвугілля” замість 490 осіб прийняв 682. Серед прибулих було 484 євреї, 69 поляків, 1 німець, 125 українці, 2 росіянина, 1 білорус. Під час зустрічі із новоприбулими чорноробочий коксохімічного заводу № 2 м. Сталіно Гречка наголосив, що у “Польщі вони були безробітними по 8 років і жили, а на шахтах вони і 8 днів не проживуть”. З цього приводу службовець шахти Серіков сказав: “Яку допомогу радянська влада хоче отримати від євреїв і поляків, їм у нас дико. У нас все дорого і у магазинах пусто. Вони швидко розбіжаться” [30, с. 810–813]. Загалом протягом 1939–1940 рр. з території Західної України, Північної Буковини і Бессарабії у вугільну промисловість України було спрямовано близько 38 тисяч осіб [32, с. 11].

Про умови роботи на деяких підприємствах Донбасу можна зробити висновок з наказу народного комісара внутрішніх справ УРСР від 19 січня 1940 р. у частині “Про стан агентурно-оперативної роботи на оборонних заводах Ворошиловградської області”. Тут

вказувалося, що стан частини цехів аварійний. На заводі “Донсода” у цеху кальцинованої соди можливий обвал залізобетонного даху, оскільки несуча конструкція кородувала на 80–90 %. У цеху каустичної соди, внаслідок просідання стіни, можливе руйнування всієї будівлі. Димова труба цього цеху мала відхилення від вертикальної вісі на 1 метр і у будь-який момент загрожувала обвалом. На заводі № 59 протягом 1939 р. було 16 вибухів, більше 300 займань і 4 пожежі, під час яких загинули 3 і були поранені 11 робітників [31, с. 96].

До цього варто додати, що житлові умови у багатьох містах продовжували погіршуватися. Обсяги житлової площі з 1928 р. по 1940 р. на одну людину скоротилися у середньому по країні з 5,7 м² у 1928 р. до 4 м² у 1940 р., а у деяких містах, в тому числі й на території Донбасу – до 2,5 м². Часто поблизу заводів, що будувалися, жител взагалі не було, люди жили у бараках, землянках. Санітарні умови були неприйнятними, часто спалахували епідемії.

Умови праці та проживання в Донбасі тягнули за собою досить велику плінність працівників. Особливо це явище було розповсюджено у середовищі робітників, які прибули із західноукраїнських областей. У директиві начальника Головного економічного управління НКВС СРСР Б. Кобулова про посилення оперативної роботи серед вихідців із Західної України та Західної Білорусії вказувалося на масове залишення роботи на шахтах цими людьми. Основними причинами самовільного залишення роботи називалися використання працівників не за спеціальністю, відсутність нормальних житлово-побутових умов і вплив “вороже налаштованих до радянської влади елементів”. У документі пропонувалося всіх, хто самовільно залишив роботу, передавати судовим органам, як порушників указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. про трудову дисципліну і самовільне залишення роботи [29, с. 149].

Водночас для роботи у регіоні продовжували прибувати працівники. В результаті міграцій чисельність населення Донбасу на 1 червня 1941 р. склала 5,4 млн осіб [35, с. 56].

Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. призвів до масштабних переміщень населення України. Значна частина військовозобов’язаних була мобілізована до Червоної Армії, праця жителів України використовувалася для будівництва оборонних споруд, що призводило до переміщення в зони спорудження укріплень. Відносно швидке просування ворога углиб території республіки призвело до евакуації частини робітників та до поширення некерованого руху біженців на Схід. У той же час деякі люди змінювали місце проживання для ухилення від призову до Збройних Сил.

На початку війни на території Ворошиловградської та Сталінської областей було сформовано 383-ю, 393-ю, 395-у стрілецькі дивізії з робітників-шаhtarів, на початку липня 1941 р. створювалося народне ополчення, до якого вже у серпні вступило 345 тис. мешканців Донбасу. Лише в перші тижні, після початку Великої Вітчизняної війни, до Червоної Армії в Сталінській області було мобілізовано 236 тис. осіб, а усього, з червня 1941 р. по вересень 1943 р., до лав армії було мобілізовано зі Сталінської області 1152 тис. осіб, а з Ворошиловградської – 694 тис. осіб [32, с. 11].

Водночас проведення мобілізації наштовхувалося на певні труднощі у зв’язку із досить швидким просуванням загарбників. Так, на деяких шахтах Сталінської області військовозобов’язаним пропонувалося з’явитися на збірні пункти у п’ятнадцятиденний термін. Але за цей час німцям нерідко вдавалося просунутися вперед, і багато чоловіків призовного віку опинилися на території, окупованій ворогом. Часто військкомати не були готові в умовах воєнного часу проводити мобілізацію величезної кількості військовозобов’язаних. До того ж, деякі районні військкомати евакуювалися ще за багато днів до приходу німців і таким чином зірвали мобілізацію. Наприклад, робітники заводу № 73 міста Сталіно з обуренням розповідали: коли 20 жовтня 1941 року вони з’явилися на призовні пункти, то міський військкомат вже евакуювався. Те ж явище спостерігалось у багатьох населених пунктах Сталінської області [25, арк. 36]. А працівники військкомату міста Червоноармійськ залишили невідмобілізованими не менше 60 % військовозобов’язаних, які проживали на його території. Всі ці люди призовного віку

змушені були розійтися по домівках. Справа в тому, що місцевий райвійськом, сам виїхавши на автомобілі на схід, передоручив другорядним працівникам відвести військовозобов'язаних вглиб країни для формування частин Червоної Армії. Однак люди, яким було доручено це завдання, втекли на схід, залишивши своїх підопічних напризволяще [25, арк. 81].

На війні військова доблесть відзначалася поруч із дезертирством та зрадою. Фактично кожна людина обирала для себе лінію поведінки відповідно до власного досвіду, вподобань, характеру стосунків із владою і, в окремих випадках, із односельцями, сусідами, соратниками. І цей вибір у багатьох випадках впливав на рух населення Донбасу, коли частина його жителів віддавала перевагу службі в Червоній Армії, інші – за всяку ціну намагалися залишитися у рідних оселях, а частина населення була евакуйована у східні райони СРСР.

На переміщення цивільного населення Донбасу на початку війни впливало здійснення евакуації у зв'язку із наближенням ворожих військ, але пропаганда, яку проводили представники радянської влади, не лише не знаходила відгуку у великої частини населення, а й нерідко тягнула за собою небажані для радянського керівництва наслідки. Для того, щоб викликати у громадян люту ненависть до загарбників, радянські урядовці намагалися якомога ширше описувати злочини окупантів. Однак така політика мала і зворотний бік. Описи звірств, що їх чинили німецько-фашистські війська на окупованих територіях, посилювали страх населення перед завойовниками. В результаті при відступі Червоної Армії це нерідко викликало, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а з іншого – озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські воїни, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх спеціально залишають на поталу ворогові [13, арк. 19].

На думку працівників НКВС, основним джерелом паніки серед громадян було те, що місцева влада при наближенні ворога тікала, створюючи тим самим підстави для виникнення панічних настроїв у населення. У цей період в одному з повідомлень ЦК КП/б/У говорилося, що нерідко мають місце випадки, коли керівники партійних та радянських організацій у районах, яким загрожувала нацистська окупація, залишали свої посади і самовільно відходили у глибокий тил, перетворюючись, по суті, на зрадників. Керівники обласних партійних організацій у ряді випадків не вживали заходів для рішучої боротьби з цим явищем [22, арк. 10]. У той час, як багато рядових комуністів гинули на фронті, коли, згідно з наказом А. Гітлера, всі захоплені політпрацівники Червоної Армії повинні були розстрілюватися на місці, частина вищих партійних та радянських керівників – представників середньої та низової ланок партійного і державного апарату – віддавала перевагу поспішній втечі у глибокий тил.

15 вересня 1941 року нарком легкої промисловості УРСР направив свого листа всім начальникам главків, трестів облеглапромів та директорам підприємств. У ньому відзначалося, що, не дивлячись на неодноразові вказівки, багато місцевих начальників не займаються питаннями евакуації, не керують нею, намагаючись якомога швидше виїхати на схід [2, арк. 22].

Особливо яскраво динаміка у ставленні цивільного населення до війни проявилася під час спорудження ліній укріплень поблизу великих міст та на найважливіших напрямках просування фашистських військ. Якщо під час роботи люди виражали надію на те, що їхня самовіддана праця допоможе зупинити просування ворожих військ, то після відступу частин Червоної Армії з тієї лінії оборони, яку вони підготували, ці люди втрачали віру у перемогу над гітлерівцями. Наприклад, секретар партійного комітету заводу імені Ілліча м. Маріуполь У. І. Манохін згадував, що згідно із вказівкою військових спеціалістів, все працездатне населення міста було задіяне для спорудження одними лопатами протитанкових ровів. В окремі дні кількість працюючих робітників досягала 40–50 тисяч чоловік. Люди працювали спочатку з небаченим захопленням. Не було випадків відмови від роботи, навіть школярі старших класів, не маючи необхідних трудових навичок, працювали, не покладаючи рук.

Однак, вся ця титанічна праця виявилася марною, оскільки рови не складали надійної перепони для просування ворожих танків: ці загородження не були оснащені відповідним протитанковим озброєнням, яке повинні були встановлювати спеціальні військові частини. Люди працювали до останнього дня перед приходом ворожих військ, а потім надія на перемогу над фашистами змінилася розчаруванням [20, арк. 153].

Величезний вплив на моральний стан радянських військових частин в Україні справила катастрофа під Києвом. Саме в умовах, коли можливість військової поразки під Києвом стала цілком очевидною, а становище на інших ділянках фронту також було вкрай загрозливим, Й. В. Сталін 12 вересня 1941 року підписав директиву командирам фронтів про боротьбу із явищем паніки. Згідно з цією директивою, у кожній стрілецькій дивізії належало створити загороджувальний батальйон, завданням якого було “зупинення втечі, охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї” [36, с. 437]. Але, не дивлячись на такі жорстокі заходи, в Україні після катастрофи частин Червоної Армії під Києвом дезертирство набуло дійсно загрозливого розмаху. Так, з 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 року бійцями винищувальних батальйонів було затримано в районах Ворошиловградської (нині Луганської) та Харківської областей 1152 дезертири, 4920 осіб, що ухилилися від призову до армії [24, арк. 21].

За даними органів НКВС, у сільській місцевості у листопаді 1941 р. стали поширюватися чутки про повну поразку Червоної Армії, про втечу радянського уряду [10, арк. 76 зв.]. Перемоги вермахту викликали, за визнанням Д. С. Коротченка, зневіру більшості населення України у продовженні боротьби [7, арк. 28–29]. Згідно даних, що були у розпорядженні ЦК КП/б/У, у Сталінській області багато громадян зовсім втратили надію на перемогу над фашистами, люди перестали вірити в те, що радянська влада зможе будь-коли повернутися на ці землі [12, арк. 197].

Зневіра у перемозі відбилася на ході проведення мобілізаційної кампанії восени 1941 р. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на пунктах прибуття було відзначено вкрай незадовільне прибуття військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10 %, а на Климівський – 18 % [21, арк. 141]. За станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу, до складу якого входив Донбас, зі всієї кількості новобранців прибули на станції зосередження лише 43 % від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову [21, арк. 143 зв.]. Зі всієї кількості людей, що з'явилися у військові частини, було відправлено лише 58 % [21, арк. 142 зв.]. В кінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства у Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату – 30 %, по Сталінському – 35 %, по Ізюмському – 45 %, по Дергачовському – 50 % мобілізованих [21, арк. 143]. Більшість цих людей не бажали залишати рідні домівки, маючи надію, що в умовах окупації також можна буде якось існувати.

Працівники органів НКВС вважали головними причинами масового дезертирства, по-перше, направлення військовозобов'язаних на пункти зосередження командами без командного складу (командирів взводів і рот та політпрацівників), по-друге – недостатню забезпеченість новобранців продуктами харчування і взуттям. Крім того, вони звертали увагу на відсутність повсякденної політико-масової роботи серед мобілізованих, а також на те, що військовий комісар округу особисто на жодному пункті зосередження не був [21, арк. 144].

Восени 1941 р. начальник 2-го відділення 4-го відділу управління мобілізації і комплектування 6-ї радянської армії батальйонний комісар Павлов та інспектор політвідділу головного управління формування і комплектування Червоної Армії батальйонний комісар Пахоменко пропонували вжити особливі заходи щодо боротьби з дезертирством. На їхню думку, необхідно було б у кожному гарнізоні та населеному пункті (особливо у прифронтових областях) створювати загороджувальні загони. Вироки військових трибуналів про засудження дезертирів пропонувалося доводити до відома команд мобілізованих. Крім того, необхідно було встановити у прифронтових округах пункти перевірки, які б контролювали осіб, які виїжджали у тиліві райони, і затримували військовозобов'язаних.

Командний склад, який супроводжує команди і колони мобілізованих (до командирів відділень включно), має бути озброєний, а командири і комісари повинні призначатися тільки з кадрового складу армії [21, арк. 146 зв.]. Таким чином, фактично пропонувалося при відведенні колон мобілізованих у тил застосовувати до них такі ж заходи, як і при етапуванні військовополонених. Це свідчить про те, що після численних поразок Червоної Армії частину військовозобов'язаних вже потрібно було примусово відправляти до військових частин. Подібні пропозиції враховувалися вищим командуванням для вдосконалення діяльності служби охорони тилу діючої армії.

Але, попри все, значна частина населення Донбасу не бажала залишати рідні оселі, тому вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі, що на той час проходила в межах Донбасу. Тут почали утворюватися цілі групи, що готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чий родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед нацистами, вони саботували заходи комуністичної партії зі знищення шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що виловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області [8, арк. 118].

Водночас перед захопленням Донбасу ворожими військами вугільна промисловість внаслідок евакуації та знищення устаткування, фактично перестала працювати. Значна частина промислового устаткування була вивезена за межі України для відновлення роботи на новому місці. Завдяки зусиллям тисяч людей значна частина підприємств регіону продовжила працювати в евакуації.¹ Шахти Донбасу було частково затоплено, а частково підірвано, щоб вони не дісталися ворогу.

Порядок і форми здійснення мобілізації та евакуації, тактика “випаленої землі” та й сам перебіг бойових дій сприяли переміщенню частини населення з міст до сільської місцевості, де була кращою ситуація із забезпеченням продовольством. Продовольча криза також призводила до масового розкрадання і привласнення продуктів харчування [23, арк. 274]. Згідно з результатами перевірки, що проводилася у травні 1942 р. держконтролем УРСР досить поширеним це явище було й на території Донбасу [14, арк. 7–10].

До цього треба додати, що частина громадян, у тому числі й бійців діючої армії прагнули потрапити до сіл у зв'язку із поширенням чуток про ліквідацію колгоспів. Такі чутки пов'язувалися як із обіцянками окупаційної влади, так і з впевненістю частини селян у тому, що колгоспна система не виправдала себе. Проти існування колгоспів були настроєні особи, свого часу розкуркулені або вислані. Вони та їхні родичі вже під час відступу Червоної Армії проводили агітацію за те, щоб якнайшвидше розділити колгоспну землю і повернутися до одноосібного ведення господарства. Однак, якщо більшість сільських жителів західноукраїнських земель категорично висловлювались за ліквідацію колгоспів, вважаючи радянську модель побудови економіки неприйнятною для себе, то східні українці притримувалися дещо іншої думки. Вони більше обурювались тим, що на колгоспи накладалися великі податки, які робили працю селян не вигідною. В цілому багато селян центральної та східної частин України вважали, що в колективних господарствах можна працювати за умови суттєвого зменшення податків [11, арк. 80, 133].

Встановити точну кількість осіб у Донбасі, які змінили своє місце проживання на користь сільської місцевості практично не можливо внаслідок відсутності точних даних стосовно такого переміщення населення. Але численні дані свідчать про масовість переїзду міських жителів до сіл у пошуках способів для виживання у складних воєнних умовах.

¹ Ці підприємства після завершення бойових дій було вирішено не повертати в Україну.

Згідно з даними НКВС, упродовж перших місяців окупації багато жителів Донбасу вважали, що з німцями також можна буде співіснувати і їхній “новий порядок” не може бути гірший, ніж той режим, який існував за часів панування більшовиків [26, арк. 47]. Додатковим свідченням цього також може бути той факт, що, наприклад, на території Сталінської області залишилося 9950 комуністів, з них 4773 осіб були зареєстровані окупантами [15, арк. 233–234].

У донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 року говорилося, що при вступі німецьких військ на територію “староруської області” (так у німецьких документах позначалися східноукраїнські області) сільське населення не було вороже налаштовано щодо них і виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Політикою ці люди практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту [6, арк. 204]. В іншому німецькому документі, автором якого був розвідник Ганс Кох, відзначалася повна русифікація східноукраїнських міст, відсутність використання жителями українського національного одягу [5, арк. 62–65].

Відповідно до повідомлень осіб, направлених ЦК КП/б/У, з метою вивчення ситуації, у ворожий тил (у документах такі люди іменувалися “розвідниками” ЦК КП/б/У), не виправдалися сподівання частини жителів Донбасу на відновлення німцями приватної власності та наділення селян землею. На території Донбасу німецькі аграрні реформи зустрічалися з величезною недовірою. Головним аргументом у даному випадку було таке: “Комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також – тільки обіцяють” [9, арк. 2]. Робітники мали можливість переконатися, що відродження української промисловості проходило німцями, головним чином, для забезпечення потреб вермахту, а прагнення місцевих жителів враховувалися мало. Тому міста України через деякий час вже стояли перед загрозою голоду. Навіть самі окупанти зазначали, що постачання міст продуктами харчування було забезпечено вкрай погано. Пограбування місцевого населення ставало звичним явищем.

Таким чином, нехтування прагненнями українців, політика геноциду призвели до поширення, з одного боку, партизанської боротьби у ворожому тилу, а з іншого – до зростання пасивного опору “новому порядку” з боку населення України. Причому особливо негативно сприймалися експропріації майна селян та мешканців міст, репресії мирного населення, насильницьке вивезення людей з України на примусові роботи до Німеччини. Дії окупаційної влади сприяли поступовій зміні політичних настроїв населення Донбасу. Згідно з повідомленнями працівників НКВС про настрої населення поступово збільшувалася кількість осіб, що чекали повернення Червоної Армії для продовження боротьби проти німців [27, арк. 144].

Відновлення радянської влади на території Донбасу супроводжувалося значним поживаленням руху населення в регіоні, що зумовлювалося розгортанням процесу відбудови промисловості та сільського господарства.

Водночас нагнітання негативізму щодо населення, яке перебувало під окупацією, призводило до утисків та жорстокого поводження з боку представників радянської влади. За даними Прокуратури УРСР та СРСР на території Донбасу в адміністративному порядку в окремих громадян вилучалася худоба та майно лише на основі припущення, що худоба та майно “могли бути придбані незаконно”. Без будь-яких підстав також вилучалася худоба, яка була придбана цілком законно для виконання певної роботи. Під виглядом вилучення трофейного майна постійно проводилися незаконні обшуки, результатом яких було привласнення майна працівниками НКВС. Органами НКВС проводилася незаконна мобілізація населення на сільськогосподарські роботи, виробництво та будівельні роботи. Багато грубих помилок допускалося під час перерозподілу житлового фонду. Радянські працівники у наказовій формі вимагали від колгоспів здавати їм продукти харчування, пропонували передавати особам, які не працювали у колгоспах, коней та інше майно. Не зважаючи на суворі вказівки керівництва країни населення залучалося до різного роду робіт

лише на підставі постанов місцевих органів влади і навіть розпоряджень окремих керівників, хоча для цього потрібно було мати як підставу постанову ДКО [19, арк. 30–38].

Особливою гостротою на Донбасі відзначалися конфлікти, пов'язані з вирішенням життєво важливих проблем. Величезне незадоволення населення викликали факти незаконного перерозподілу житлової площі. Виселення на окраїни, за межі району після проведення перевірок НКВС тих, хто проживав на окупованих територіях, ущільнення житлової площі, видача кількох ордерів на одну й ту ж квартиру призводили до серйозних сутичок за житлову площу, до самозахоплення квартир. Величезного розмаху набула практика виселення в адміністративному порядку законно проживаючих осіб із будинків, що були закріплені за підприємствами чи відомствами. Мали місце випадки затримки призначення чи надання пільг сім'ям військовослужбовців. Багато з них заставляли свої помешкання зайнятими, що породжувало нові конфлікти. Значна частина скарг сімей військовослужбовців залишалися невирішеними. Наводячи приклади вище названих злочинів місцевого партійного керівництва, виконуючий обов'язки Прокурора УРСР Р. Руденко наголошував, що подібні правопорушення часто не тільки не припинялися місцевим радянським керівництвом, а, навпаки, супроводжувалися покаранням тих, хто виступав проти цих незаконних дій [19, арк. 38].

Не виконувалися вимоги законодавства й стосовно порядку мобілізації населення на сільськогосподарські роботи. Виконками районних рад, не маючи відповідного дозволу РНК чи облвиконкому, самі виносили постанови про мобілізацію населення на здійснення сільськогосподарських робіт [19, арк. 30–32].

Бойові дії призвели до депопуляції населення, чисельність якого складала 40,96 % від чисельності населення у 1941 р. або 45,4 % від чисельності населення у 1939 р. [32, с. 11]. Залучення місцевих жителів до відбудовчих робіт не могло задовольнити потреби регіону у робочій силі, що примусило радянський уряд шукати інші засоби задоволення потреб регіону у працівниках.

Стратегічне значення ресурсів Донбасу для піднесення промисловості СРСР і успішного продовження бойових дій під час Другої світової війни було причиною надзвичайної зацікавленості радянського уряду у відбудові підприємств регіону. Постанова РНК УРСР “Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу” від 15 лютого 1943 р. і Постанова ДКО “Про відбудову вугільних шахт Донбасу” від 22 лютого 1943 р. передбачали, з огляду на бойові дії, виконання робіт з відбудови місцевими робітниками та службовцями. Виключна важливість відновлення вугільної промисловості підкреслювалась тим, що ДКО заборонив мобілізацію до лав армії інженерно-технічних працівників [42, с. 11].

Мобілізація місцевих працівників проходила із великими труднощами і не могла забезпечити прискорену відбудову підприємств і шахт. Це призвело до масштабного залучення працівників з-поза меж Донбасу, що визначило зміни складу населення та розширення мережі й меж населених пунктів. Важливо підкреслити, що абсолютна більшість працівників, які виконували ці роботи, походили з України. Це обумовлювалося економічною доцільністю з огляду на необхідність максимального прискорення виконання запланованих робіт. Причому по мірі визволення українських територій, кількість громадян, які спрямовувалися в Донбас, поступово збільшувалася. Висока трудомісткість промисловості Донбасу обумовлювала зростання припливу працівників.

З метою залучення робочої сили на шахти і металургійну промисловість Державний комітет оборони через систему Цеккомбанку видав у 1943 р. мільйонні кредити на індивідуальне будівництво і відбудову житлового фонду в Донбасі. Половина цих позичок не підлягала поверненню і списувалася за рахунок союзного бюджету.

26 жовтня 1943 р. було прийнято постанову ДКО “Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу”, що зобов'язувала РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб із числа працездатного сільського населення. Протягом жовтня-листопада 1943 р. на визволеній території України

вже мало бути мобілізовано 50 тис. призовників старшого віку для проведення робіт із відбудови шахт Донбасу.

Ведення бойових дій в Донбасі під час Другої світової війни призвело до значних змін у чисельності та структурі населення регіону. Чисельність населення Донбасу на грудень 1943 р. досягла 2574007 осіб, з них у Сталінській області на 1 грудня 1943 р. нараховувалося 1577603 особи. Протягом грудня 1943 р. до області прибуло 123303 особи. Загальна чисельність жителів області склала 1701306 осіб (54,8 % від чисельності населення області у 1941 р.). З цієї кількості людей 1144587 осіб проживали у сільській місцевості. До січня 1944 р. на підприємства вугільної промисловості було мобілізовано зі Сталінської області – 36946 осіб, Сумської – 647 осіб, Миколаївської – 1820 осіб, Запорізької – 1530 осіб. Загалом в 1943 р. для роботи в Донбасі було направлено 84 тис. працівників, в 1944 р. – 102 тис., в 1945 р. – 191 тис. осіб [1, арк. 17].

З квітня до вересня 1945 р. в Донбас прибуло близько 4,3 тис. родин українського населення з земель, що відійшли до Польщі. Значна частина переселенців скаржилася на незадовільні житлово-соціальні умови на місцях поселень. Цих людей найчастіше підселяли до помешкань місцевих колгоспників, частина яких негативно сприймала зміну умов проживання [4, арк. 17–18]. Звичайно, вони визначалися складними реаліями воєнного та повоєнного часу, але частина будинків, офіційно споруджених для переселенців, передавалася місцевим чиновникам, які самовільно розпоряджались спорудженою житловою площею. Велика частина вцілілих помешкань була самовільно привласнена місцевими жителями Сталінської та Ворошиловградської областей, причому деякі з будинків призначалися для переселенців і враховувалися у планах по їх розміщенню на нових територіях. У звітній документації радянських органів відзначалося, що у випадку розміщення тих, що прибули у будинках відповідно до плану, це вдалося б зробити у повному обсязі. Але місцеві колгоспники відмовлялися передати захоплене житло [4, арк. 70]. У Сталінській області у 1945 р. не було проведено розрахунків з переселенцями за залишені на попередньому місці проживання речі, будівництво помешкань організувати не вдалося, матеріальна допомога не видавалася [4, арк. 76]. Осуд з боку осіб, які прибули з Польщі, викликали проблеми із працевлаштуванням, що були особливо помітними на перших порах перебування на новому місці, коли до колгоспів приймали відносно незначну кількість людей. Крім того, негативно сприймався той факт, що розрахунків за врожай, що залишився на території Польщі, проведено не було [4, арк. 55]. Поступово більшість переселенців були влаштовані на роботу до колгоспів та промислових підприємств, але рівень заробітків не йшов у порівняння із попереднім.

У 1945 р. у Ворошиловградській області для кредитування на спорудження житла переселенцям передбачалося виділення 1 млн крб., але фактично видали лише 51 тис. крб., що складало 5,1 % від запланованого обсягу, у 1946 р. із запланованих 630 тис. крб. на перший квартал було видано 500 тис. крб., або 79 %. У Сталінській області з 2 млн крб., запланованих у 1945 р., було видано тільки 10,9 %, а за перший квартал 1946 р. – 27 % від запланованих 1,4 млн крб. [3, арк. 19]

У відбудові Донбасу брали участь військовополонені, які протягом 1945–1947 рр. склали значну частину мешканців регіону. Формування табірної мережі проходило в рамках державної політики, спрямованої на термінове відновлення могутнього виробничого потенціалу регіону. Протягом 1944–1947 рр. на території регіону функціонувало 13 таборів, з них: у Сталінській області – 8 із 145 відділеннями, Ворошиловградській – відповідно 5 та 63, що становило 37,8 % від їх загалу на території України. Динаміка кількісного складу виявляла тенденцію до зростання, яка, сягнувши найвищої позначки у 1947 р. – 110749 осіб, протягом наступних двох років знизилася до позначки у 33288 осіб, проте й надалі залишалася відносно високою, порівняно з іншими регіонами СРСР. Питома вага полонених серед працюючих у Донбасі протягом 1944–1948 рр. становила 43 % [33, с. 14–15]. Продуктивність праці військовополонених протягом усього їх періоду перебування в Україні була відносно низькою. Згідно перевірки використання праці військовополонених

Наркоматом вугілля і НКВС СРСР в 1945 р. виведення полонених на роботу в деяких табірних відділеннях і трестах не перевищувало 60–65 % трудового фонду. Норми виробітку на підземних роботах виконувалися на 32–37 %. Крім того, до роботи з відновлення шахт залучалися репатрійовані особи, які складали у деяких шахтах 25–40 % від загальної кількості працівників [37, с. 21].

У відбудові також були задіяні місцеві в'язні. Проте, більшість з них були ослабленими, а умови утримання не давали змоги відновити їх фізичний стан [17, арк. 133]. Праця військовополонених, інтернованих та репатрійованих осіб, а також в'язнів стала одним із важливих засобів виконання трудомістких робіт у воєнні та перші повоєнні роки, але надзвичайно низький рівень зацікавленості цих людей у результатах своєї трудової діяльності обмежував їх використання на роботах, пов'язаних із інтенсифікацією виробництва. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що досить значна кількість в'язнів перебувала наприкінці Другої світової війни саме на території Донбасу і у подальшому ця тенденція збереглася, принаймні впродовж десяти років. Причому найбільше правопорушень скоювалося саме на території Донеччини [18, арк. 59]. Переважна більшість злочинів вчинялася молодими людьми, які прибували для роботи на шахтах і промислових підприємствах. У довідці про стан карної злочинності серед молоді в УРСР за 1949 р. і 1 квартал 1950 р. від 20 червня 1950 р. начальника управління міліції МДБ УРСР К. Руденка підкреслювалося, що найвищим по Україні рівень злочинності залишався саме на території Донбасу: 29,5 % (1949 р.) і 38,2 % (1-й квартал 1950 р.). Найбільш поширеними злочинами залишалися вбивства, грабунки та крадіжки [16, арк. 160–162].

У цілому, рух населення в Донбасі під час війни відбувався під впливом перебігу бойових дій, здійснення евакуації та мобілізації і багато в чому визначався особистими якостями людини і її ставленням як до війни в цілому, так і до радянської влади, зокрема. Співвідношення міського та сільського населення визначалося особливостями ведення бойових дій, в силу чого міста зазнавали, як правило, більших руйнувань, а також певною мірою кращим забезпеченням продовольством у сільській місцевості. Варто відзначити, що наприкінці Другої світової війни досить значну частину осіб, які перебували на території Донбасу, складали військовополонені та в'язні. Різке зростання кількості населення Донбасу відзначалося, починаючи з 1943 р., коли на території краю почали розгортатися масштабні роботи з відбудови народного господарства. Але в силу вкрай важких умов праці та значних труднощів із облаштуванням помешкань спостерігалася велика плінність кадрів.

Список використаних джерел

1. Державний архів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 398.
2. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 10.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 24.
4. ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28.
5. ЦДАВОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 38.
6. ЦДАВОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 6.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 84.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 115.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 117.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 119.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 19.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 63.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 652.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 870.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 682.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 12.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 45.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 15.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 3.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 4.
27. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 5.
28. Директива заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського начальника УНКВС по Ворошиловградській та Сталінській областях щодо оперативних заходів у зв'язку з оргнабором робочої сили серед жителів Західної України для вугільної промисловості Донбасу // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 66–67.
29. Директива начальника ГЕУ НКВС СРСР Б. Кобулова про посилення оперативної роботи серед вихідців із Західної України та Західної Білорусії від 13 листопада 1940 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 149.
30. Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського секретарю ЦК КП/б/У М. Хрущову про прибуття в Сталіно робітників із Західної України, завербованих для роботи на шахтах Донбасу // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 810–813.
31. Наказ НКВС УРСР щодо стану оперативної роботи на оборонних заводах Ворошиловградської області // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 96.
32. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – 20 с.
33. Баглікова М. С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.) / М. С. Баглікова. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.
34. Бондаренко В. С. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації

країни / В. С. Бондаренко. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – 22 с. 35. *Ионов А.* Донбасс непреклонный / А. Ионов. – Донецк, 1978. 36. *Командиры* Второй мировой войны / авт.-сост. А. И. Гордиенко. – Минск: Литература, 1997. 37. *Лобода М. К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / М. К. Лобода. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 19 с. 38. *Михненко А. М.* Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. / А. М. Михненко. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 38 с. 39. *Михненко А. М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни / А. М. Михненко. – Донецьк, 1998. 40. *Михненко А. М.* Новейшая история Донецкого бассейна / А. М. Михненко. – Донецк: ИКФ “Сталкер”, 1998. – 296 с. 41. *Суюсанов Л. И.* Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / Л. И. Суюсанов. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 18 с. 42. *Хорошайлов Н. Ф.* Мужество Донбасса / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донец. гос. ун-т, 1968.

Юрий Николаец

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДОНБАССЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Статья содержит анализ демографических процессов на территории Донбасса во время Второй мировой войны. Определяются причины и характер социальных конфликтов в условиях военного времени.

Ключевые слова: демография, депортации, урбанизация, конфликт, Донбасс.

Yuriy Nikolayets

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE DONBAS DURING THE WORLD WAR II

The author of the given article is analyses main aspects of demographic processes in Donbas during World War II. The researcher is defined the reasons of social conflicts in the condition of war time.

Key words: demography, deportation, urbanization, conflict, Donbas.